

Analysis of the Process of Promotion of the Waiting People from the level of Mahdi Belief to the Level of Mahdi Support based on the Razavi Model

Reza Mollazadeh Yamchi¹, Meysam Shoaib²

1. Postdoctoral Fellow in Quran and Hadith Sciences, Ferdowsi University of Mashhad (Researcher at Astan Quds Razavi Research Foundation), Mashhad, Iran (Corresponding Author).

reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

2. PhD, Department of Jurisprudence, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

m.shoaib68@gmail.com

Received: 2025/05/03; Accepted 2025/08/12

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Research Method: This research has sought to achieve its goals by using a descriptive-analytical method. The core of the research is the qualitative content analysis of the teachings attributed to Imam Reza in the areas of education, Mahdism, and the culture of expectation. The data has been systematically collected from primary hadith sources and reliable historical texts that have recorded the speech and life of Imam Reza, such as “Ayyun Akhbar al-Rida”, “Musnad al-Imam al-Rida” and other relevant Shiite sources.

The analysis process was carried out in several stages. First, all relevant narratives and reports were identified and collected. Second, these texts were carefully studied to extract concepts, principles, and practical solutions related to the education of the waiting children. Then, the extracted data were subjected to a thematic coding process, and recurring themes and categories were identified and categorized. This categorization led to the identification of the fundamental components of the educational framework, which in-



Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

clude theoretical foundations, cognitive-emotional dimensions (Mahdi belief), and practical-behavioral indicators (Mahdi support). Finally, these components were combined into a coherent and systematic model entitled “The Razavi Framework for the Transformational Education of the Waiting Children.” This qualitative approach allowed for a deep and precise understanding of the subject and resulted in a structured framework that is both theoretically valid and practical for educational institutions, families, and cultural policymakers.

Findings: Analysis of Razavi’s teachings led to a comprehensive and three-dimensional framework for the transformational education of the waiting. This framework systematically outlines the process of advancing from belief to active assistance..

The first dimension includes theoretical foundations, which include: a) the conceptual distinction between upbringing, education, and morality; b) the nature of transformative religious education aimed at creating profound changes in worldview and personality; and c) the definition of “dynamic waiting” as an active and prepared state, not a passive one.

The second dimension describes the main components of Mahdi belief as a cognitive and emotional foundation. These components are: knowledge of the Imam, meaning gaining a deep and correct understanding of the position, characteristics, and global mission of Imam Mahdi; faith in a bright future, meaning cultivating an unwavering belief in the certainty of the end and the establishment of a just world; and a global perspective, which refers to developing a transboundary perspective and understanding of the Imam’s global mission for all humanity.

The third dimension identifies the practical characteristics of Mahdi belief as the behavioral crystallization of a true waiter. These characteristics, which are the ultimate goal of the educational process, include the following: readiness and self-improvement through active efforts to acquire skills and knowledge; God-centeredness by adapting life to the divine will; seeking justice and sensitivity to injustice; attuning to the virtues of the Imam such as piety and wisdom; living with the remembrance of the Imam by maintaining spiritual connection; and reason and insight to overcome the temptations of the occultation period.

In addition, the study identified practical mechanisms for implementing this framework at both the family (e.g., spouse selection, spiritual education) and societal (e.g., promoting knowledge, effective media role modelig).

Discussion and Conclusion: This study successfully developed a systematic educational model from Razavi teachings to respond to the challenge of elevating the awaited from Mahdi belief to Mahdi support. The main finding is that this transition is not spontaneous, but requires a purposeful and multifaceted educational process that is based on a coherent framework. The innovation of this research lies in moving from a scattered collection of narratives to a structured and practical model that integrates cognitive, affective, and behavioral dimensions. This framework demonstrates that the affective dimension (love and devotion) acts as a vital catalyst, transforming cognitive belief into practical and helpful action.

The theoretical implications of this model are significant, as it provides an analytical lens for a deeper understanding of the educational legacy of the Ahl al-Bayt in the field of Mahdism. In practical terms, this framework can be used as a diagnostic tool and a guide to action for educational institutions, policymakers, and families, allowing them to assess whether their programs remain merely at the level of belief or have also been able to provide the basis for active help.

This research opens new horizons for future research. While this study was qualitative and based on text analysis, future field research could assess the extent to which the dimensions of this model are realized in contemporary society. In addition, designing and testing educational packages based on this framework could help to understand its effectiveness. Finally, comparative studies between the life of Imam Reza and other Imams in this regard would further enrich this field. As a result, the Razavi framework offers a solid and authentic roadmap for cultivating a generation of worthy and committed companions for the era of revelation.

Keywords: Mahdi belief, Mahdi Support, Razavi Teachings, Transformational Education, Waiting Ones.

Cite this article: Mollazadeh Yamchi, Reza, and Shoaib, Meysam (2026). Analysis of the process of promotion of the waiting people from the level of Mahdi belief to the level of Mahdi support based on the Razavi model. *Journal of Islamic Education*, 21(55): 105-131.

تحلیل فرایند ارتقای منتظران از سطح مهدی‌باوری به مرتبه مهدی‌باوری براساس الگوی رضوی

رضا ملازاده یامچی^{۱*} ، میثم شعیب^۲

۱. پسا دکتری، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد (پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی)، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).

reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

۲. دکترای تخصصی، گروه فقه، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

m.shoaib68@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی به دنبال تحقق اهداف خود بوده است. هسته‌ی اصلی تحقیق، تحلیل محتوای کیفی آموزه‌های منسوب به امام رضا (علیه السلام) در حوزه‌های تربیت، مهدویت و فرهنگ انتظار است. داده‌ها به صورت نظام‌مند از منابع اولیه حدیثی و متون معتبر تاریخی که به ثبت گفتار و سیره‌ی امام رضا (علیه السلام) پرداخته‌اند، نظیر «عیون اخبار الرضا»، «مسند الامام الرضا» و دیگر منابع مرتبط شیعی، گردآوری شده است. فرایند تحلیل در چند مرحله انجام شد. نخست، تمام روایات و گزارش‌های مرتبط شناسایی و جمع‌آوری گردید. دوم، این متون به دقت مطالعه شدند تا مفاهیم، اصول و راهکارهای عملی مرتبط با تربیت منتظران استخراج شوند. سپس داده‌های استخراج‌شده تحت فرایند کدگذاری



موضوعی قرار گرفتند و مضامین و دسته‌های تکرارشونده شناسایی و طبقه‌بندی شدند. این طبقه‌بندی به شناسایی مؤلفه‌های بنیادین چارچوب تربیتی منجر شد که شامل مبانی نظری، ابعاد شناختی-عاطفی (مهدی‌باوری) و شاخصه‌های عملی-رفتاری (مهدی‌باوری) است. در نهایت، این مؤلفه‌ها در یک الگوی منسجم و نظام‌مند با عنوان «چارچوب رضوی برای تربیت تحولی منتظران» ترکیب شدند. این رویکرد کیفی، امکان درکی عمیق و دقیق از موضوع را فراهم آورد و به یک چارچوب ساختاریافته منتهی شد که هم از نظر نظری معتبر و هم برای نهادهای تربیتی، خانواده‌ها و سیاست‌گذاران فرهنگی، کاربردی است.

یافته‌ها: تحلیل آموزه‌های رضوی به یک چارچوب جامع و سه‌بعدی برای تربیت تحولی منتظران منجر شد. این چارچوب به‌طور نظام‌مند، فرایند ارتقا از باور به یاری فعال را ترسیم می‌کند. بُعد اول شامل مبانی نظری است که عبارتند از: الف) تمایز مفهومی میان تربیت، تعلیم و اخلاق؛ ب) ماهیت تربیت دینی تحول‌آفرین با هدف ایجاد دگرگونی‌های عمیق در جهان‌بینی و شخصیت؛ و ج) تعریف «انتظار پویا» به‌عنوان یک حالت فعال و آماده‌باش، نه یک وضعیت منفعل. بُعد دوم، مؤلفه‌های اصلی مهدی‌باوری را به‌عنوان بنیان شناختی و عاطفی تشریح می‌کند. این مؤلفه‌ها عبارتند از: معرفت امام، به معنای کسب درکی عمیق و صحیح از جایگاه، ویژگی‌ها و رسالت جهانی امام مهدی (عج)؛ ایمان به آینده روشن، یعنی پرورش باوری تزلزل‌ناپذیر به حتمیت فرج و استقرار جهانی عادلانه؛ و افق دید جهانی که به توسعه نگاهی فرامرزی و درک رسالت جهانی امام (عج) برای تمام بشریت اشاره دارد.

بُعد سوم، شاخصه‌های عملی مهدی‌باوری را به‌عنوان تبلور رفتاری یک منتظر حقیقی مشخص می‌سازد. این شاخصه‌ها که هدف نهایی فرایند تربیتی هستند، شامل موارد زیر می‌باشند: آمادگی و خودسازی از طریق تلاش فعالانه برای کسب مهارت و دانش؛ خدامحوری با تطبیق زندگی با اراده الهی؛ عدالت‌خواهی و حساسیت نسبت به بی‌عدالتی؛ تخلّق به فضائل امام (عج) مانند تقوا و حکمت؛ زیستن با یاد امام از طریق حفظ ارتباط معنوی؛ و تعقل و بصیرت برای عبور از فتنه‌های دوران غیبت.

علاوه بر این، پژوهش سازوکارهای عملی برای پیاده‌سازی این چارچوب را در دو سطح خانواده (مانند انتخاب همسر، تربیت معنوی) و جامعه (مانند ترویج معرفت، الگوسازی رسانه‌ای مؤثر) شناسایی کرد.

بحث و نتیجه گیری: این پژوهش با موفقیت یک الگوی تربیتی نظام‌مند را از آموزه‌های رضوی برای پاسخ به چالش ارتقای منتظران از مهدی‌باوری به مهدی‌یاوری تدوین کرد. یافته اصلی آن است که این گذار، خودبه‌خودی نیست، بلکه نیازمند یک فرایند تربیتی هدفمند و چندوجهی است که بر یک چارچوب منسجم استوار باشد. نوآوری این تحقیق در حرکت از مجموعه‌ای پراکنده از روایات به سوی یک مدل ساختاریافته و کاربردی است که ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری را یکپارچه می‌سازد. این چارچوب نشان می‌دهد که بُعد عاطفی (محبت و ارادت) به‌عنوان یک کاتالیزور حیاتی عمل کرده و باور شناختی را به کنش عملی و یاری‌رسان تبدیل می‌کند.

دلالت‌های نظری این الگو قابل توجه است، زیرا یک لنز تحلیلی برای درک عمیق‌تر میراث تربیتی اهل بیت (علیهم‌السلام) در حوزه مهدویت فراهم می‌کند. از نظر عملی، این چارچوب می‌تواند به‌عنوان یک ابزار تشخیصی و راهنمای عمل برای نهادهای تربیتی، سیاست‌گذاران و خانواده‌ها به کار رود و به آنها امکان می‌دهد تا ارزیابی کنند که آیا برنامه‌هایشان صرفاً در سطح باور باقی مانده یا توانسته‌اند زمینه‌یاری فعال را نیز فراهم آورند.

این پژوهش افق‌های جدیدی را برای تحقیقات آتی می‌گشاید. در حالی که این مطالعه کیفی و مبتنی بر تحلیل متن بود، پژوهش‌های میدانی آینده می‌تواند میزان تحقق ابعاد این الگو را در جامعه کنونی ارزیابی کند. علاوه بر این، طراحی و آزمون بسته‌های آموزشی مبتنی بر این چارچوب می‌تواند به درک اثربخشی آن کمک کند. در نهایت، مطالعات تطبیقی میان سیره‌ی امام رضا (علیه‌السلام) و سایر ائمه (علیهم‌السلام) در این زمینه، به غنای بیشتر این حوزه خواهد افزود. در نتیجه، چارچوب رضوی، یک نقشه راه استوار و اصیل برای پرورش نسلی از یاران شایسته و متعهد برای عصر ظهور ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: مهدی‌باوری، مهدی‌یاوری، آموزه‌های رضوی، تربیت تحولی، منتظران.

استناد: ملازاده یامچی، رضا، و شعیب، میثم (۱۴۰۵). تحلیل فرایند ارتقای منتظران از سطح مهدی‌باوری به مرتبه مهدی‌یاوری براساس الگوی رضوی. مجله تربیت اسلامی ۲۱(۵۵): ۱۰۵-۱۳۱.

۱. مقدمه

تحقق هر انقلاب و نهضت بزرگی، در گرو تمهید مقدمات و زمینه‌سازی‌های دقیق و همه‌جانبه است. انقلاب جهانی و بی‌بدیل حضرت بقیه‌الله الاعظم علیه السلام، به‌عنوان مهم‌ترین و ژرف‌ترین تحول در تاریخ بشریت، نیز از این قاعده مستثنی نیست و نیازمند بسترسازی در ابعاد گوناگون است. یکی از بنیادین‌ترین و حساس‌ترین عرصه‌های زمینه‌سازی برای این رخداد عظیم، «تربیت نسل منتظر» است؛ نسلی که نه تنها حامل ایمان و معرفت نسبت به امام غایب باشد، بلکه از آمادگی و صلاحیت لازم برای نقش‌آفرینی فعال در دوران پیش و پس از ظهور برخوردار گردد. در این راستا، دو شاخصه کلیدی «مهدی‌باوری» و «مهدی‌باوری» به‌عنوان ابعاد اساسی هویت نسل منتظر مطرح می‌شوند. مهدی‌باوری به ابعاد شناختی (معرفت و اعتقاد) و گرایشی (محبت، عشق و ارادت قلبی به امام) اشاره دارد، حال آنکه مهدی‌باوری بر وجه عملی و رفتاری (کنش‌گری، آمادگی و مشارکت فعالانه) در مسیر تحقق اهداف والای مهدوی تأکید می‌ورزد. چالش محوری در فرایند تربیت منتظران در جهان معاصر، که با انواع چالش‌های فکری و فرهنگی روبه‌روست، چگونگی تحقق ارتقا از سطح باور نظری و قلبی به مرتبه یابوری عملی و مؤثر است. از این‌رو، تبیین و ارائه الگویی کارآمد برای تربیت نسلی که واجد هر دو بُعد باور و یابوری باشد، اهمیتی حیاتی و ضرورتی انکارناپذیر دارد.

پاسخ‌گویی به نیازهای پیچیده تربیتی نسل منتظر و هدایت صحیح آنان در مسیر انتظار فعال و پویا، جز با استعانت از سرچشمه زلال معارف اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام میسر نمی‌گردد. آموزه‌های رضوی، یعنی تعالیم و سیره گهربار حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام، در این میان از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. ایشان به گواه متون روایی، اهتمام ویژه‌ای به مسئله تربیت، به‌طور عام، و موضوع مهدویت و فرهنگ انتظار، به‌طور خاص، داشته‌اند و ضمن تبیین فضائل انتظار فرج (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۱۷؛ شیخ طوسی، ۱۳۸۷ش، ص ۲۷۶)، به ویژگی‌های منتظران و لزوم آمادگی عملی آنان نیز اشاراتی راهگشا فرموده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۳۶). این توجه دوچندان، ظرفیت غنی آموزه‌های رضوی را برای استخراج مبانی، اصول و راهکارهای عملی تربیت نسل منتظر آشکار می‌سازد و ضرورت تدوین یک «چارچوب رضوی» منسجم در این زمینه را ایجاب می‌کند؛ چارچوبی که بتواند به‌مثابه نقشه راهی مطمئن، فرایند تربیت منتظران را در راستای تحقق اهداف متعالی آن هدایت نماید.

با عنایت به اهمیت تربیت نسل منتظر و ضرورت ارتقا از مهدی‌باوری به مهدی‌یاوری، و با توجه به ظرفیت بی‌بدیل آموزه‌های رضوی، هدف اصلی این پژوهش، استخراج، صورت‌بندی و تبیین «چارچوب رضوی برای تربیت تحولی منتظران» با اتکای کامل به محتوای متون ارائه شده است. در راستای دستیابی به این هدف، پژوهش حاضر درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی است:

چگونه می‌توان براساس آموزه‌های رضوی، یک چارچوب منسجم و نظام‌مند برای ارتقای منتظران از سطح «مهدی‌باوری» به مرتبه «مهدی‌یاوری» طراحی و تبیین نمود؟

برای پاسخ به این پرسش محوری، پژوهش به تبیین این دو مسئله فرعی نیز می‌پردازد:

مبانی نظری، مؤلفه‌های شناختی-رفتاری و سازوکارهای عملی (خانواده و جامعه‌محور) این چارچوب کدامند؟

کاربست این چارچوب یکپارچه، چگونه می‌تواند زمینه‌ساز «تربیت تحولی» و ایجاد دگرگونی‌های پایدار در ابعاد وجودی منتظران گردد؟

۱-۱. روش تحقیق

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی انجام می‌شود. داده‌های بنیادین این تحقیق، شامل بیانات، روایات و سیره منتسب به امام رضا (علیه‌السلام) در موضوع تربیت و انتظار است. این داده‌ها از طریق تحلیل محتوای کیفی، مورد مذاقه، طبقه‌بندی موضوعی و تحلیل قرار می‌گیرند تا مؤلفه‌ها، شاخصه‌ها و سازوکارهای مرتبط با تربیت نسل منتظر استخراج شده و نهایتاً «چارچوب رضوی» مورد نظر، صورت‌بندی و تبیین گردد.

این نوشتار، پس از بخش مقدماتی حاضر، در پنج مبحث اصلی سازمان‌دهی شده است: نخست به تعریف و تبیین مفاهیم کلیدی و مبانی نظری مؤثر در فهم چارچوب رضوی اختصاص دارد. سپس مؤلفه‌های شناختی و اعتقادی «مهدی‌باوری» را براساس تعالیم رضوی مورد بحث قرار می‌دهد. سپس شاخصه‌های عملی و رفتاری «مهدی‌یاوری» از منظر امام رضا (علیه‌السلام) تحلیل و استخراج می‌شود. سپس به تفصیل، سازوکارها و راهکارهای عملی تحقق تربیت تحولی منتظران را در دو سطح خانواده و جامعه بر پایه آموزه‌های رضوی تبیین می‌کند. در پایان، نتیجه‌گیری ضمن ارائه جمع‌بندی یافته‌ها و بازنمایی

چارچوب نهایی رضوی، به پرسش‌های تحقیق پاسخ داده و دلالت‌های نظری و عملی پژوهش را برجسته می‌سازد.

۲. تبیین مفاهیم

به منظور تمهید ورود به بحث اصلی و ایجاد درکی مشترک از مؤلفه‌های بنیادین «چارچوب رضوی برای تربیت تحولی منتظران»، ضروری است مفاهیم کلیدی این عنوان، با استناد به تعاریف لغوی، اصطلاحی و دیدگاه‌های اندیشمندان اسلامی که در متون مرجع به آنها اشاره شده است، به دقت تبیین گردند. این مفاهیم عبارتند از: تمایز میان «تعلیم»، «تربیت» و «اخلاق»؛ چیستی «تربیت دینی» و دلالت‌های «تحولی» آن؛ و معنای «انتظار پویا» در ارتقا از «مهدی‌باوری» به «مهدی‌باوری».

۲-۱. تمایزسنجی مفهومی: تربیت، تعلیم و اخلاق در بستر تربیت دینی

در ادبیات اسلامی و تربیتی، سه واژه «تعلیم»، «تربیت» و «اخلاق»، علی‌رغم ارتباط معنایی نزدیک، دارای تمایزات ظریفی هستند که غفلت از آنها می‌تواند به ابهام در مباحث منجر شود. «تعلیم»، از ریشه «عَلِمَ»، عمدتاً بر فرایند «آموختن» و انتقال دانش متمرکز است. هدف آن، آگاه ساختن نفس و ایجاد اثری در ذهن متعلّم از طریق تکرار و ارائه معانی است (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ش: ذیل ماده علم؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق: ذیل ماده علم).

«تربیت»، مفهومی گسترده‌تر و ناظر بر فرایند «پرورش» است. این واژه که غالباً از ریشه «رَبَّ» دانسته شده، بر معانی چون اصلاح، مراقبت مستمر و رساندن تدریجی یک شیء به حد کمال آن دلالت دارد (ابن فارس، ۲۰۰۱م، ج ۴، ص ۱۸؛ جوهری، ۱۴۰۷ق: ذیل ماده رب؛ راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ش: ذیل ماده رب). بر این اساس، تربیت به معنای شکوفاسازی و به فعلیت درآوردن استعداد‌های بالقوه یک موجود زنده، در راستای فطرت و سرشت اوست (مطهری، ۱۳۷۳ش، ص ۵۶-۵۷).

«اخلاق» اما به صفات نفسانی و ملکات درونی که منشأ صدور افعال هستند، بازمی‌گردد. هرچند در گذشته، گاه تربیت و اخلاق، هم‌معنا یا بسیار نزدیک به هم تلقی می‌شدند، چنان‌که غزالی تربیت را اصلاح اخلاق رذیله و ایجاد اخلاق فاضله (غزالی، ۱۳۷۲ش، ج ۳، ص ۵۲-۵۳) و خواجه طوسی آن را

صناعتی برای نیل به کمالات انسانی می‌دانست (خواجه طوسی، بی‌تا، ص ۱۰۷)، اما تمایز مهمی میان آنها وجود دارد. به بیان شهید مطهری، تربیت به معنای مطلق پرورش و ساختن است و فی‌نفسه فاقد قداست است، در حالی که اخلاق با نوعی قداست همراه بوده و به افعالی فراتر از انگیزه‌های طبیعی اشاره دارد (مطهری، ۱۳۷۳ش، ص ۹۵-۹۶).

در چارچوب این پژوهش، «تربیت دینی» مدنظر است که ضمن بهره‌گیری از «تعلیم» به‌عنوان ابزار و داشتن «اخلاق» متعالی به‌عنوان یکی از اهداف بنیادین آن - چنان‌که اندیشمندانی چون غزالی و خواجه طوسی نیز غایت تربیت را در اصلاح اخلاق و نیل به کمالات انسانی می‌دانستند - فرایندی جامع‌تر برای پرورش نسل منتظر است.

۲-۲. تربیت دینی و دلالت‌های تحولی آن در آموزه‌های رضوی

مقصود از «تربیت دینی» در این بحث، فرایندی جامع و هدفمند است که نتیجه آن، شکل‌گیری شخصیت «دین‌باور» و «دین‌مدار» می‌باشد؛ یعنی فردی که علاوه بر داشتن جهان‌بینی و باورهای صحیح دینی، به کارآمدی دین در تمام ساحت‌های حیات فردی و اجتماعی یقین داشته و التزام عملی به آن را سرلوحه زندگی خود قرار می‌دهد. تربیت دینی، ابعاد مختلف وجود انسان، اعم از اندیشه، باور، اخلاق و عمل را در بر می‌گیرد و هدف آن، تعالی انسان و رساندن او به کمال مطلوب از طریق پایبندی به رهنمودهای الهی است.

افزودن قید «دینی» به مفهوم تربیت، علاوه بر جهت‌دهی، نوعی ارزش و اهمیت ویژه نیز به آن می‌بخشد. منظور از «دلالت‌های تحولی» در این چارچوب، پیامدها و نتایج بنیادینی است که تربیت دینی مبتنی بر آموزه‌های رضوی در سه ساحت اصلی شخصیت منتظر ایجاد می‌کند. این دگرگونی‌ها عبارتند از:

تحول در بینش (ساحت شناختی): مانند تعمیق معرفت امام و رسیدن به توحیدمحوری در نگاه به عالم.
تحول در گرایش (ساحت عاطفی): مانند ایجاد محبت ریشه‌دار به اهل بیت و تنفر قلبی از ظلم و بی‌عدالتی.

تحول در کنش (ساحت رفتاری): مانند تبلور عدالت‌ورزی، صبر فعال و کسب آمادگی عملی برای یاری امام در زندگی روزمره.

اگرچه می‌توان پذیرفت که هر تربیت حقیقی، ذاتاً سطحی از تحول را در خود دارد، اما اصطلاح «تربیت تحولی» در ادبیات این حوزه، به صورت خاص بر نوعی از تربیت تأکید دارد که به دگرگونی در چارچوب‌های معنایی و نگرشی فرد می‌انجامد و از آموزش‌های صرفاً انباشتی یا تغییرات رفتاری سطحی، متمایز است. بر همین اساس، این اصطلاح در پژوهش حاضر نیز به کار رفته و مقصود از آن، ایجاد همین دگرگونی‌های عمیق، پایدار و جهت‌دار در کلیت شخصیت فرد منتظر است که او را از وضعیت موجود یک «باورمند» به وضعیت مطلوب یک «یاور» حقیقی برای امام عصر^ع رهنمون می‌سازد.

۲-۳. انتظار پویا: از مهدی‌باوری تا مهدی‌یاوری در کلام رضوی

مفهوم محوری «انتظار فرج» در کلام امام رضا^ع از برجستگی خاصی برخوردار است. ایشان ضمن تأکید بر فضیلت والای انتظار، آن را بخشی از خود فرج معرفی می‌کنند: «أَوَلَسْتَ تَعْلَمُ أَنَّ إِنْتِظَارَ الْفَرَجِ مِنَ الْفَرَجِ؟... نَعَمْ إِنَّ الْفَرَجَ مِنَ الْفَرَجِ» (شیخ طوسی، ۱۳۸۶ش، ص ۲۷۶). این بیان عمیق، به معنای یکسان پنداشتن انتظار با فرج نهایی نیست، بلکه بر پیوند ناگسستنی این دو تأکید دارد. حرف «مِنْ» در اینجا به معنای «جزئی از کل» است و نشان می‌دهد که «انتظار پویا» - که خود فرایندی مبتنی بر باور، گرایش و آمادگی عملی است - صرفاً یک مقدمه خارجی برای فرج نیست، بلکه اولین مرحله و بخشی جدایی‌ناپذیر از خود فرایند گشایش نهایی محسوب می‌شود. همچنین در حدیث دیگری می‌فرماید: «مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَإِنْتِظَارَ الْفَرَجِ... فَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّمَا يَجِيءُ الْفَرَجُ عَلَى الْيَأْسِ وَقَدْ كَانَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَصْبَرَ مِنْكُمْ» (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۱۷). این بیانات، انتظار را عملی نیکو، عبادتی برتر (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۳۶) و دارای پاداشی عظیم، هم‌سنگ حضور در رکاب پیامبر^ص در بدر یا همراهی با قائم^ع در خیمه‌گاهش، معرفی می‌کنند (کلینی، ۱۳۶۲ش، ج ۴، ص ۲۶۶۰).

نکته حائز اهمیت آن است که انتظار مورد تأکید امام رضا^ع، حالتی انفعالی و ایستا نیست، بلکه انتظاری پویا و عمل‌گراست. دلیل این مدعا در کلام خود آن حضرت نهفته است که انتظار را نه یک حالت روحی صرف، بلکه از «برترین اعمال» امت به شمار می‌آورند: «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي إِنْتِظَارُ فَرَجِ اللَّهِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۳۶). توصیف انتظار به عنوان یک «عمل»، آن هم «برترین عمل»،

به وضوح بر ماهیت فعالانه و سازنده آن دلالت دارد و گواه روشنی بر این مدعاست که انتظار راستین، مستلزم تلاش و خودسازی است.

این انتظار، مستلزم آماده‌سازی همه‌جانبه فردی و اجتماعی برای استقبال از ظهور و ایفای نقش در حکومت مهدوی است. در همین راستا، ارتقا از «مهدی‌باوری» - یعنی صرف داشتن اعتقاد قلبی و معرفت اجمالی به وجود امام عصر^{علیه السلام} - به «مهدی‌باوری» - به معنای کسب آمادگی عملی، خودسازی هدفمند، تلاش برای زمینه‌سازی ظهور و تجهیز خود به صلاحیت‌های لازم برای یاری رساندن به ایشان - جوهره اصلی انتظار پویا و رکن بنیادین تربیت تحولی منتظران را تشکیل می‌دهد. آموزه‌های رضوی، چنان‌که در ادامه خواهد آمد، بر هر دو بُعد باور و باوری تأکید داشته و راهکارهایی برای تحقق این ارتقا ارائه می‌دهند.

۳. ویژگی‌های مهدی‌باوری در چارچوب رضوی (بُعد شناختی-اعتقادی)

شالوده شخصیت منتظر و نقطه عزیمت در مسیر تربیت تحولی او، تکوین و تعمیق بُعد شناختی و اعتقادی، یا به تعبیر دیگر، «مهدی‌باوری» است. بدون باور عمیق و معرفت صحیح نسبت به امام عصر^{علیه السلام} و رسالت جهانی ایشان، انتظار پویا و باوری عملی شکل نخواهد گرفت. در آموزه‌های رضوی، مؤلفه‌های کلیدی این بُعد مورد تأکید قرار گرفته‌اند که سه محور اساسی آن عبارتند از: معرفت امام عصر^{علیه السلام}، ایمان راسخ به آینده و حتمیت فرج، و داشتن افق جهانی در باور مهدوی. این مؤلفه‌ها، بخش اول از «چارچوب رضوی» مورد نظر این پژوهش را تشکیل می‌دهند.

۳-۱. معرفت امام عصر^{علیه السلام}؛ پایه انتظار

مهم‌ترین رکن در بنای مهدی‌باوری و اساسی‌ترین وظیفه شیعه منتظر، کسب معرفت نسبت به وجود مقدس امام و حجت زمان خویش است. تأکید فراوان در روایات بر ضرورت شناخت امام زمان^{علیه السلام}، نشان‌دهنده نقش محوری آن در ایمان و جهت‌گیری صحیح زندگی مؤمن است. در فرایند تربیت نسل منتظر نیز، معرفت امام عصر^{علیه السلام} به عنوان کارآمدترین وسیله تربیت ایمانی شناخته می‌شود. هنگامی که منتظر به مقام معرفت نائل آید، خود را عضوی از جبهه امام^{علیه السلام} و حاضر در کنار ایشان می‌بیند و این

احساس تعلق و حضور، انگیزه‌ای قوی برای تلاش بی‌وقفه در جهت تقویت جبهه حق و زمینه‌سازی ظهور ایجاد می‌کند.

امام رضا (ع) خود در موقعیت‌های مختلف، اهتمامی ویژه به معرفی امام مهدی (ع) و تبیین جایگاه و ویژگی‌های ایشان داشتند. ایشان در پاسخ به دعل خزاعی، سلسله امامت پس از خود را تا حضرت حجت (ع) برمی‌شمارند و ایشان را «القائم المنتظر فی غیبه، المطاع فی ظهوره» معرفی می‌کنند؛ کسی که خداوند برای ظهورش، حتی اگر یک روز از عمر دنیا باقی مانده باشد، آن روز را طولانی خواهد کرد تا جهان را پر از عدل سازد (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۴). همچنین در توصیف سیمای ظاهری آن حضرت به اباصلت هروی، ایشان را جوانی در منظر و نه پیری فرتوت معرفی می‌کنند که گذشت زمان او را پیر نمی‌کند تا اجلس فرا رسد (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۶). این گونه معرفی‌ها، علاوه بر تثبیت باور به اصل وجود امام غایب، به ایجاد تصویری روشن‌تر و قابل ارتباط‌تر از ایشان در اذهان کمک می‌کند. بر این اساس، وظیفه نهادهای فرهنگی و تربیتی جامعه است که با بهره‌گیری از همین آموزه‌های رضوی، چهره حقیقی و جایگاه رفیع امام عصر (ع) را به نسل جوان بشناسانند و پایه‌های معرفتی انتظار را در آنان مستحکم سازند.

۳-۲. ایمان به آینده و حتمیت فرج؛ موتور محرک امید

از دیگر ابعاد بنیادین مهدی‌باوری، ایمان راسخ به آینده روشن و حتمیت تحقق وعده الهی مبنی بر ظهور منجی و استقرار فرج است. یکی از ویژگی‌های برجسته تربیتی منتظران، اندیشیدن به آینده و داشتن چشم‌اندازی امیدبخش نسبت به وقایع پیش رو است. امام رضا (ع) در تعالیم خود، همواره این روحیه و باور را تقویت می‌کردند. تأکید ایشان بر اینکه حجت قائم (ع) قطعاً ظهور خواهد کرد و زمین را پر از عدل و داد می‌نماید، «لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا يَوْمٌ وَاحِدٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ ذَلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَخْرُجَ فَيَمْلَأَ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ جَوْرًا» (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۳۷۲)، نویدی امیدبخش و نشانگر قطعیت این وعده الهی است.

این ایمان به آینده محتوم، نقشی حیاتی در پویایی و استقامت منتظران دارد. امید به آینده‌ای روشن، انسان را در انجام وظایف فردی و اجتماعی خود، مصمم‌تر و مشتاق‌تر می‌سازد و او را در برابر سختی‌ها

و فشارهای دوران غیبت مقاوم می‌کند. بنابراین، یکی از محورهای اساسی در چارچوب تربیت رضوی، نهادینه ساختن «ایمان به آینده‌ای روشن» و «حتمیت فرج» در عمق جان نسل منتظر است تا این باور، به مثابه موتور محرک امید، آنان را در مسیر انتظار فعال و سازنده به پیش براند.

۳-۳. افق جهانی باور مهدوی؛ لازمه تربیت فراگیر

سومین بُعد شناختی-اعتقادی در مهدی‌باوری رضوی، داشتن افق دید جهانی و نگاه فرامرزی به مسئله مهدویت و ظهور است. از آنجا که حکومت امام عصر علیه السلام حکومتی جهانی است و رسالت ایشان محدود به قوم، نژاد یا منطقه جغرافیایی خاصی نیست، تربیت نسل منتظر نیز نمی‌تواند در چارچوب‌های محدود ملی یا قومی محصور بماند. شارع مقدس در نگاه تربیتی خود، افقی جهانی را مدنظر داشته و مسلمانان باید به گونه‌ای تربیت شوند که ظرفیت ارائه دین به تمام جهان و آمادگی برای نقش‌آفرینی در عرصه‌های جهانی را داشته باشند.

امام رضا علیه السلام نیز بر این بُعد جهانی تأکید ورزیده‌اند. بیان ایشان مبنی بر اینکه ندای آسمانی در هنگام ظهور، به گوش «جَمِیعُ أَهْلِ الْأَرْضِ» خواهد رسید (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۳۷۲) و یاران آن حضرت از «أَقَاصِی الْأَرْضِ» (دورترین نقاط زمین) گرد هم می‌آیند (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۳۷۸)، گویای وسعت جهانی این نهضت است. این نگاه جهانی، منتظران را از حصار تنگ خودمحوری و پرداختن صرف به مسائل شخصی و جزئی رها می‌سازد و آنان را به انسان‌هایی با دغدغه‌های جهانی و مسئولیت‌پذیر نسبت به سرنوشت تمام بشریت تبدیل می‌کند. چنین فردی با تفکر جهانی، نه تنها برای محیط پیرامون خود مفید است، بلکه وجودش می‌تواند منشأ برکت و دفع بلا برای دیگران نیز باشد (اشاره به مضمون آیه ۳۳ سوره انفال). لذا، تربیت نسل منتظر با رویکرد جهانی، وظیفه‌ای سنگین‌تر را بر دوش نهادهای تربیتی (خانواده و جامعه) قرار می‌دهد و لازمه پرورش یارانی هم‌تراز با اهداف جهانی امام عصر علیه السلام است.

۴. ویژگی‌های مهدی‌باوری در چارچوب رضوی (بعد عملی-رفتاری)

در پی تبیین ابعاد شناختی و اعتقادی «مهدی‌باوری»، این مبحث به مؤلفه‌های کلیدی بُعد عملی و رفتاری، یعنی «مهدی‌باوری» در چارچوب رضوی می‌پردازد. تربیت تحولی منتظران، مستلزم حرکت از سطح باور به سوی عمل و کسب آمادگی‌های لازم برای ایفای نقش در دوران خطیر غیبت و ظهور است. براساس آموزه‌های امام رضا (علیه السلام)، منتظر حقیقی، فردی منفعل و ساکن نیست، بلکه واجد ویژگی‌ها و صلاحیت‌های عملی برجسته‌ای است که او را شایسته عنوان «یاور» امام عصر (علیه السلام) می‌سازد. این شاخصه‌ها، بخش دوم از چارچوب رضوی را تشکیل می‌دهند.

۴-۱. انتظار به مثابه آمادگی و خودسازی

جوهر اصلی مهدی‌باوری، درک و تجلی «انتظار» به مثابه «آمادگی» (استعداد) و «خودسازی» مستمر است. نسل منتظر باید آگاه باشد که در عصر ظهور، مسئولیت‌ها و نقش‌های خطیری بر عهده خواهد داشت و ایفای این نقش‌ها، نیازمند کسب آمادگی‌های همه‌جانبه در دوران غیبت است. انسان منتظر باید صلاحیت و توانایی لازم برای کارگزاری در حکومت جهانی مهدوی را در خود ایجاد کند، چراکه امام عصر (علیه السلام) به نیروهایی توانمند برای مواجهه با چالش‌های گوناگون نیاز دارد. سستی در کسب قابلیت‌ها و عدم توسعه تخصص‌ها در دوران غیبت، با حقیقت انتظار سازگار نیست.

معنای راستین انتظار فرج، صرفاً امید قلبی یا یک حالت انفعالی نیست، بلکه فرایندی پویا و هدفمند است که در مفهوم «آماده کردن خود برای آن، و کوشش و خودسازی برای آمدن آن» تبلور می‌یابد. ارزش و اهمیت همین «فرایند آمادگی و خودسازی» تا به آنجاست که امام رضا (علیه السلام) آن را در زمره برترین اعمال امت به شمار آورده و می‌فرماید: «أَفْضَلُ أَعْمَالٍ أُمِّي انْتِظَارُ فَرَجِ اللَّهِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ش، ج ۲، ص ۳۶)، بر این اساس، حالت منتظر واقعی، حالتی فعال و پویاست؛ او همچون کسی که برای اقامه نماز یا استقبال از عزیزی آماده می‌شود، دست به کار شده و زمینه‌ها را فراهم می‌سازد، نه آنکه منفعلانه تسلیم شرایط گردد. تنها کسانی می‌توانند خود را منتظر حقیقی فرج آل محمد (علیه السلام) بدانند که شبانه‌روز در مسیر تحقق آن می‌کوشند و خود و جامعه را برای پذیرش ظهور مهیا می‌کنند. با کسب این آمادگی است که می‌توان به فضل و رحمت الهی امیدوار بود و سعادت یاری امام (علیه السلام) را انتظار داشت.

۴-۲. تبیین شاخصه‌ها

منتظر یاور، در پرتو تربیت رضوی، واجد ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری ممتازی است که او را شایسته عنوان «یاور» امام عصر علیه السلام می‌سازد. این شاخصه‌ها که ابعاد مطلوب شخصیت منتظر را ترسیم می‌کنند، در ادامه تبیین می‌گردند:

شاخص اول: خدامحوری و دین‌محوری در تمام شئون زندگی: اساس منش و رفتار منتظر یاور، «خدامحوری» است؛ یعنی تمام اعمال و جهت‌گیری‌های او بر مدار کسب رضایت الهی و منطبق بر معیارهای دینی است. امام رضا علیه السلام سرآغاز ایمان را توحید و اقرار به وحدانیت خداوند معرفی می‌کند (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۱۵۹). اگرچه این اصل، یک قاعده عمومی برای تمام مؤمنان است، اما تحقق آن در شخصیت «منتظر یاور» که خود را برای یاری امام معصوم علیه السلام آماده می‌کند، ضرورتی مضاعف و بنیادین می‌یابد. نمی‌توان از فردی انتظار «یاوری» داشت، در حالی که اساسی‌ترین رکن «باوری» یعنی توحید، در جان او تعمیق نشده باشد. در کنار آن، «دین‌محوری» به معنای حاکمیت دین بر تمام ابعاد زندگی و باور به نقش راهبری آن در شئون فردی و اجتماعی است. از آنجا که امام عصر علیه السلام «آشکارکننده دین» (المظهر للدين) هستند (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۱)، منتظران حقیقی کسانی‌اند که دین، محور اصلی زندگی آنان بوده و مشتاقانه در پی امامی هستند که دین ناب را برایشان آشکار سازد.

شاخص دوم: عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی فعال: نسل منتظر، نسبت به هرگونه ظلم و بی‌عدالتی، حساسیت و تنفر دارد و در برابر آن ساکت نمی‌نشیند. «عدالت‌خواهی» و ظلم‌ستیزی فعال، از شاخصه‌های بارز یاران امام عصر علیه السلام است؛ چراکه ایشان خود، گستراننده عدل در جهان هستند و برای برپایی قسط قیام می‌کنند (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۳۷۲؛ عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۳). درک ضرورت عدالت و مطالبه آن، لازمه انتظار حقیقی فرج است. معرفی حضرت مهدی علیه السلام با عنوان «الْعَدْلُ الْمُنتَظَر» نیز بر همین محوریت عدالت در شخصیت و رسالت ایشان و به تبع آن، در ویژگی منتظران یاور، تأکید دارد.

شاخص سوم: تخلق به فضائل امام علیه السلام (تقوا، علم، حکمت، صبر، انصاف و...): منتظر یاور می‌کوشد تا در حد توان، آینه‌دار فضائل و کمالات امام معصوم خود باشد. اینکه منتظران باید به این

فضائل متخلق شوند، از اصل عقلی و تربیتی «لزوم سنخیت میان یاور و یاری‌شونده» برمی‌آید. یآوری حقیقی در عرصه تحقق اهداف بزرگ الهی، بدون شباهت و هم‌افقی با رهبر آن نهضت، امری ناممکن است. منتظری که به امید اصلاح شدن توسط امام، خودسازی را رها می‌کند، در بهترین حالت یک «منتظر منفعل» است، نه یک «منتظر یاور» که موضوع بحث این مقاله است. امام رضا علیه السلام در ترسیم سیمای امام مطلوب، بر صفاتی چون علم گسترده، عصمت و پاکی، عدالت، انصاف، حکمت، دلسوزی، مهربانی، بردباری، بخشندگی، راستگویی، امانت‌داری و توانایی حل مشکلات مردم تأکید می‌کنند (قطب راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۵۰). منتظران نیز باید در مسیر تخلق به این فضائل گام بردارند؛ کسب علم و دانش، آراستگی به تقوا، رعایت انصاف و عدالت در رفتار، برخورداری از حکمت و دلسوزی، و تمرین صبر و بردباری از جمله ویژگی‌هایی است که شخصیت منتظر یاور را شکل می‌دهد و او را برای پذیرش مسئولیت در حکومت جهانی مهدوی آماده می‌سازد.

شاخص چهارم: زیستن با یاد امام علیه السلام و استمداد معنوی: حفظ ارتباط قلبی و پیوند معنوی مستمر با امام غایب علیه السلام، یکی دیگر از شاخصه‌های مهم یاوران حقیقی است. پیوند «یآوری» یک رابطه قلبی و معرفتی مستمر است و قوام هر رابطه‌ای به «یاد» طرفین است. فراموشی امام علیه السلام به معنای قطع این ارتباط و خروج عملی از دایره یاوران ایشان است. منتظر باید بیاموزد که در تمام لحظات و شئون زندگی، متوجه حضور معنوی امام زمان خویش باشد، از ایشان استمداد جوید و خود را تحت راهبری و عنایت آن حضرت بداند. این توجه دائمی، نه تنها موجب نزول برکات است، بلکه فرد را در مسیر صحیح انتظار و یآوری، استوار نگاه می‌دارد. از این‌رو، هشدار امام رضا علیه السلام درباره قیام قائم علیه السلام پس از فراموشی یاد ایشان توسط اکثر مدعیان امامت (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۳۷۲)، نه فقط یک پیش‌گویی، بلکه هشدار است که اهمیت و دشواری حفظ این ارتباط حیاتی را برای کسی که می‌خواهد «یاور» باقی بماند، دوچندان می‌کند.

شاخص پنجم: حق‌باوری، بصیرت و تعقل‌گرایی در دین: اگرچه این فضائل در کلیت دین اسلام مورد تأکید است، اما برای «منتظر یاور» اینها از یک فضیلت عمومی به یک «ابزار راهبردی» تبدیل می‌شوند. در هنگامه فتنه‌ها و غلبه شبهات دوران غیبت، منتظر یاور باید از «حق‌باوری» و «بصیرت» لازم برای تشخیص مسیر صحیح برخوردار باشد. در آن دوران، «بصیرت و تعقل» تنها ابزاری است که یاور را در

مسیر حق استوار نگه داشته و او را از انحراف و پیوستن به جبهه مدعیان دروغین مصون می‌دارد. حق، در نگاه امام رضا علیه السلام، پذیرش اصول بنیادین دین (توحید، نبوت و امامت) براساس تبیین قرآن و عترت است (ابن بابویه قمی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۱۲۰-۱۲۵). علاوه بر حق‌باوری، «تعقل‌گرایی» و بهره‌گیری از خرد در فهم دین، جایگاهی ویژه دارد. امام رضا علیه السلام تفکر و اندیشیدن در امر خداوند را برتر از کثرت نماز و روزه دانسته و آن را عبادت حقیقی معرفی می‌کنند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۱۵۶). بدین ترتیب، منتظر‌یاور، فردی حق‌جو، با بصیرت و متفکر است که دین‌داری‌اش بر پایه شناخت و تعقل استوار است.

۴-۳. شناخت منزلت منتظر و هویت‌بخشی

تقویت انگیزه و پایداری در مسیر دشوار مهدی‌باوری، نیازمند شناخت جایگاه رفیع و منزلت والای منتظران حقیقی است. نسل منتظر باید بداند که در صورت دارا بودن شاخصه‌های لازم، از چه مقام ارزشمندی نزد خداوند برخوردار است. در فرهنگ رضوی و سایر روایات، منتظران واقعی هم‌سنگ مجاهدان و شهدای صدر اسلام قلمداد شده‌اند (کلینی، ۱۳۶۲ش، ج ۴، ص ۲۶۶۰). تأکید بر اینکه انتظار فرج، برترین عمل امت است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۳۶)، بیانگر آن است که منتظران حقیقی، برترین افراد امت هستند و باید شایستگی این عنوان را در خود ایجاد کنند. مقایسه پاداش یک منتظر راستین در آخرالزمان با پاداش پنجاه نفر از صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و تبیین علت آن به صبر و استقامت بیشتر منتظران در تحمل سختی‌ها و فتنه‌ها (مجلسی، ۱۴۲۱ق، ج ۵۲، ص ۱۳۰)، اوج منزلت آنان را آشکار می‌سازد. آگاهی‌بخشی به نسل جوان نسبت به این مقام و منزلت، نقش کلیدی در هویت‌بخشی، ارتقای عزت نفس و ایجاد انگیزه پایدار برای حرکت در مسیر انتظار فعال و مقابله با تلاش دشمنان برای تضعیف روحیه آنان دارد.

۵. سازوکارهای تحقق تربیت تحولی منتظران در چارچوب رضوی

پس از شناخت ابعاد مهدی‌باوری (بُعد شناختی-اعتقادی) و شاخصه‌های مهدی‌باوری (بُعد عملی-رفتاری)، گام نهایی در تبیین چارچوب رضوی، ارائه سازوکارها و راهکارهای عملی برای تحقق این ابعاد و شاخصه‌ها در وجود نسل منتظر است. این سازوکارها که بخش سوم و عملیاتی چارچوب رضوی

را تشکیل می‌دهند، نشان می‌دهند که چگونه می‌توان از طریق اقدامات هدفمند در دو نهاد بنیادین خانواده و جامعه، زمینه تربیت تحولی و پرورش یاوران حقیقی امام عصر^{علیه السلام} را فراهم آورد. آموزه‌های امام رضا^{علیه السلام} راهنمایی‌های ارزشمندی در این زمینه ارائه می‌دهند.

۵-۱. راهکارهای خانواده‌محور

ممکن است در نگاه نخست، این راهکارها مجموعه‌ای از اصول کلی و مشترک در نظام تربیت اسلامی به نظر برسند که در منابع مختلف نیز یافت می‌شوند. نکته کلیدی و وجه تمایز «چارچوب رضوی برای تربیت منتظر» در این است که این اصول عمومی را با یک «نیت عالی» و «هدف‌گذاری ویژه» یعنی پرورش یاور و زمینه‌ساز برای حکومت جهانی امام عصر^{علیه السلام}، پیوند می‌زند. همین نیت و هدف متعالی است که یک راهکار عمومی را به یک اقدام راهبردی و خاص تبدیل کرده و سطح مطلوب و دقت در اجرای آن را به مراتب بالاتر می‌برد. در ادامه، این پیوند اختصاصی در هر راهکار تبیین می‌شود:

بسترسازی پیش از تولد (انتخاب همسر، لقمه، آداب معنوی): فرایند تربیت نسل یاور، پیش از تولد آغاز می‌شود. نقش وراثت در انتقال برخی زمینه‌های خلقی امری شناخته شده است؛ لذا انتخاب همسری صالح و خوش‌خلق که خود مهدی‌باور و دارای فضائل باشد، اولین گام در این بسترسازی است. چنانکه امام رضا^{علیه السلام} توصیه فرمودند از ازدواج با فرد بد اخلاق پرهیز شود (کلینی، ۱۳۶۲ ش. اصول کافی، ج ۵، ص ۳۲۶). این توصیه در نگاه عمومی برای دستیابی به زندگی آرام است، اما در چارچوب تربیت منتظر، یک ضرورت راهبردی است؛ زیرا خانواده‌ای که درگیر تنش‌های درونی است، توان و تمرکز لازم برای پرورش سرباز مهدی‌باور را نخواهد داشت. همچنین انتخاب دایه مؤمن و صالح نیز به دلیل تأثیر شیر بر روحيات کودک، حائز اهمیت است (عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲، ص ۲۷۸). در کنار این، توجه به آداب معنوی هنگام ازدواج و انعقاد نطفه، از جمله یاد خدا و طلب فرزند صالح و به طور خاص «مهدی‌باور» از پروردگار، زمینه روحی پاکی را برای تکون نطفه فراهم می‌آورد (امام رضا، ۱۴۰۶ ق، ص ۵۴).

مراقبت‌های دوره رشد (لقمه حلال، تغذیه معنوی): در دوران جنینی و پس از تولد، نقش تغذیه حلال و طیب بسیار برجسته است. لقمه حلال، تأثیر مستقیمی بر نورانیت قلب و پذیرش حق در آینده دارد.

امام رضا علیه السلام علاوه بر تأکید بر حلیت، به تأثیر برخی مواد غذایی خاص بر ویژگی‌های جسمی و روحی جنین نیز اشاره داشته‌اند (کمره ای، ۱۳۵۱ش، ج ۱۰، ص ۲۱۷). این تأکید بر لقمه حلال، فراتر از یک توصیه اخلاقی عمومی است؛ قلبی که قرار است جایگاه معرفت امام و آماده برای یاری او باشد، باید از تأثیرات ظلمانی لقمه حرام که مانع پذیرش حق می‌شود، مصون بماند. در کنار تغذیه مادی، تغذیه معنوی کودک از طریق شنیدن آیات قرآن، ذکر اهل بیت علیهم السلام و حضور در فضاهای معنوی خانواده نیز در این دوره اهمیت دارد.

تحکیم و سلامت خانواده (روابط سالم، الگوسازی عملی): فضای عاطفی سالم و روابط مبتنی بر احترام و محبت میان والدین و سایر اعضای خانواده، زیربنای تربیت صحیح است. کنترل خشم و شادی در چارچوب حق، که امام رضا علیه السلام به آن توصیه فرموده‌اند (فضل الله، ۱۳۸۰ش، ص ۲۳۶)، و سیره عملی آن حضرت در تکریم افراد، پرهیز از دشنام و نشستن بر سر یک سفره با خدمتکاران (اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۲۴۷)، بهترین الگو برای ایجاد محیطی آرام و اخلاقی در خانواده است. این الگوسازی صرفاً برای ایجاد یک محیط آرام نیست، بلکه به‌مثابه اولین میدان تمرین برای یک یاور امام است. فرزندی که در خانواده، تکریم، عدالت و کنترل خشم را به صورت عملی نیاموزد، چگونه می‌تواند در آینده کارگزار عدالت و کرامت در حکومت مهدوی باشد؟ فرزندان در چنین محیطی، الگوهای رفتاری صحیحی را مشاهده و درونی می‌کنند.

خودسازی و هدفمندی والدین (نقش محوری مادر): والدین، پیش از آنکه مربی باشند، باید متربی باشند. خودسازی مستمر والدین، به‌ویژه مادر که ارتباط عمیق‌تر و طولانی‌تری با فرزند در سال‌های اولیه دارد، شرط لازم برای تربیت نسلی صالح است. مادر به‌عنوان اولین الگوی اخلاقی، نقشی بی‌بدیل دارد (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۲۵۶). این همان «نیت عالی» است که به تمام اعمال تربیتی والدین جهت می‌دهد. والدین در این نگاه، نه فقط پرورش‌دهنده فرزند، بلکه مربی و فرمانده یک نیروی ویژه برای جبهه حق هستند و این مسئولیت، خودسازی مداوم آنان را به یک الزام عملی تبدیل می‌کند. علاوه بر این، داشتن نگاهی هدفمند به تربیت فرزندان، فراتر از اهداف مادی و دنیوی، و نیت پرورش سرباز و یاور برای امام زمان علیه السلام، به فرایند تربیت جهت و عمق می‌بخشد.

رعایت اصول تربیتی (سلامت نفس مربی، توجه به تفاوت‌های فردی): تربیت، امری علمی و مبتنی

بر اصول است. یکی از این اصول بنیادین در تربیت اسلامی، تقدم «تربیت خود» بر «تربیت دیگری» است؛ مربی (والدین) تا زمانی که از سلامت نفس و تعادل روانی برخوردار نباشد، نمی‌تواند این سلامت را به متربی منتقل کند، که «فاقد الشيء لا يعطيه». اختلالات روحی والدین مستقیماً بر فرزند تأثیر می‌گذارد. همچنین، توجه به تفاوت‌های فردی و در نظر گرفتن ظرفیت‌ها و استعدادهای هر کودک، اصلی کلیدی است. تحمیل تکالیف عبادی یا انتظارات رفتاری فراتر از ظرفیت کودک، می‌تواند نتیجه معکوس داده و او را نسبت به دین دل‌سرد کند. توصیه امام رضا (علیه السلام) مبنی بر سخن گفتن با مردم به اندازه فهمشان (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۴۵۶)، در اینجا معنای راهبردی می‌یابد. مربی یک منتظر یاور، همچون یک فرمانده، باید ظرفیت‌های نیروی خود را بشناسد و او را متناسب با آن پرورش دهد تا در آینده، بهترین نقش را در سپاه امام (علیه السلام) ایفا کند. فشار بیش از حد، به جای پرورش یک یاور، یک نیروی دلزده و ناکارآمد تولید می‌کند.

ترویج و تسهیل ازدواج سالم و به‌هنگام: ازدواج به‌هنگام و سالم، علاوه بر مصونیت‌بخشی به جوانان، زمینه مناسبی برای تشکیل خانواده و تربیت نسل جدید در دوران نشاط و توانمندی والدین فراهم می‌آورد. تأکید امام رضا (علیه السلام) بر فضیلت ازدواج (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۲۵۶)، نشان‌دهنده اهمیت این سنت الهی در نگاه دین است. از منظر تربیت نسل منتظر، تسهیل ازدواج فقط یک راهکار برای سلامت اجتماعی نیست، بلکه راهبردی برای تکثیر و گسترش کانون‌های تربیتی است که متعهد به پرورش یاوران امام (علیه السلام) هستند. هر خانواده جدیدی که با این نیت شکل می‌گیرد، یک سنگر و پایگاه جدید برای تربیت نسل زمینه‌ساز ظهور خواهد بود. خانواده‌ها و جامعه وظیفه دارند با رفع موانع فرهنگی و اقتصادی غیرضروری، مسیر ازدواج آسان و پایدار را برای جوانان هموار سازند تا کانون خانواده به بستری مناسب برای پرورش نسل منتظر تبدیل شود.

۲-۵. راهکارهای جامعه‌محور

تربیت نسل منتظر وظیفه‌ای همگانی است و نهادهای اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و رسانه‌ای، نقشی مکمل و گاه پررنگ‌تر از خانواده در این عرصه دارند. آموزه‌های رضوی، راهکارهای زیر را برای جامعه ترسیم می‌کنند:

ترویج و تعمیق معرفت‌ها (امام، خدا، حق، عدالت): وظیفه محوری جامعه، فراهم آوردن بسترهای لازم برای افزایش معرفت دینی نسل جدید است. این امر شامل شناساندن دقیق و جذاب شخصیت، جایگاه و اهداف امام عصر علیه السلام براساس منابع معتبر (نظیر عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۴ و ۲۲۶)، ترویج و تعمیق باور به توحید و خدامحوری در تمام شئون زندگی (نظیر عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۱۵۹)، گسترش فرهنگ حق‌باوری و توانایی تشخیص حق از باطل در فتنه‌های آخرالزمان (نظیر ابن‌بابویه قمی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۱۲۰-۱۲۵) و نهادینه ساختن فرهنگ عدالت‌خواهی و ظلم‌ستیزی با الگوگیری از امام عصر علیه السلام به عنوان «الْعَدْلُ الْمُنْتَظَر» (نظیر عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۲۳) می‌شود. تقویت هویت دینی و احیای امر اهل بیت علیهم السلام: جامعه منتظر باید هویت دینی و شیعی خود را بشناسد و آن را تقویت کند. این مهم از طریق «احیای امر اهل بیت علیهم السلام»، یعنی زنده نگه داشتن، تبیین و ترویج معارف، فرهنگ و سیره آن بزرگواران در تمام سطوح جامعه، محقق می‌شود (فلسفی، ۱۳۶۸ش، ج ۱، ص ۱۰۹). آشنایی عمیق نسل جدید با این میراث گران‌بها، هویت آنان را در برابر فرهنگ‌های معارض مستحکم می‌سازد.

نهادینه‌سازی فرهنگ انتظار پویا و تکریم منزلت منتظر: تبیین و ترویج معنای صحیح «انتظار پویا» -انتظاری مبتنی بر آمادگی، خودسازی و زمینه‌سازی عملی، نه قعود و انفعال- وظیفه خطیر نهادهای فرهنگی و رسانه‌ای است (نظیر ابن‌بابویه قمی، ۱۳۹۵ش، ج ۲، ص ۳۷۷). در کنار آن، تکریم و تبیین «منزلت والای منتظران حقیقی» و پاداش عظیم آنان (نظیر کلینی، ۱۳۶۲ش، ج ۴، ص ۲۶۶۰؛ مجلسی، ۱۴۲۱ق، ج ۵۲، ص ۱۳۰)، به هویت‌بخشی، افزایش عزت نفس و تقویت انگیزه نسل جوان برای پیمودن مسیر انتظار کمک شایانی می‌کند.

اصلاح و سلامت‌بخشی به محیط اجتماعی: ایجاد محیط اجتماعی سالم و پاک (فضای طاهر)، شرط لازم برای اثربخشی فعالیت‌های تربیتی است. جامعه‌ای که در آن ناهنجاری‌های اخلاقی و فکری رواج دارد، مانعی جدی بر سر راه تربیت نسل منتظر است. احیای فریضه امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان راهکاری کارآمد برای اصلاح جامعه، مورد تأکید امام رضا علیه السلام بوده است (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۳۸۲؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۶۹). متولیان امور فرهنگی و اجتماعی باید با الگوگیری از سیره رضوی، در جهت سالم‌سازی فضای عمومی جامعه بکوشند.

تعمیق باورها و رفتارها از طریق آموزش، شعائر و تعقل: نهادهای آموزشی و رسانه‌ای باید به گسترش آموزش‌های دینی عمیق و کاربردی بپردازند و صرفاً به انتقال اطلاعات سطحی اکتفا نکنند. ترویج و تسهیل انجام شعائر دینی مانند نماز، با تبیین فلسفه و آثار آن براساس بیان امام رضا (ع) (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۱۵۵)، و تشویق به انس با قرآن کریم و قرائت آن در خانه‌ها و محافل (فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۰)، نقش مهمی در تقویت بُعد معنوی و رفتاری نسل منتظر دارد. همچنین، تأکید بر نقش محوری تعقل و تفکر در دین‌داری (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۱۵۶) و پرهیز از تحجر و سطحی‌نگری، به تربیت نسلی اندیشمند و فهیم می‌انجامد. لزوم تفقه در دین برای جوانان (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۵، ص ۳۴۶) نیز بر همین محور تأکید دارد.

الگوسازی اجتماعی و تبلیغات مؤثر مبتنی بر تقوا و عمل: جامعه باید الگوهای صحیحی را به نسل جوان معرفی کند. ارج نهادن به مقام «تقوا» به‌عنوان معیار حقیقی کرامت انسانی، فراتر از ارزش‌های مادی و ظاهری، که در کلام و سیره امام رضا (ع) مشهود است (ابن‌بابویه قمی، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۲۳۶)، یکی از این راهکارهاست. علاوه بر این، تبلیغات دینی باید سالم، جذاب و مبتنی بر صداقت و عمل باشد. به فرموده امام رضا (ع)، بیان زیبایی‌های کلام اهل بیت (ع) به تنهایی برای جذب قلوب کافی است (ابن‌بابویه، ۱۴۰۳ق، ص ۱۸۰). ارائه چهره‌ای زیبا، منطقی و کارآمد از دین، همراه با عملگرایی الگوهای دینی، بهترین راه مقابله با تبلیغات مسموم و جذب نسل جوان به سوی فرهنگ انتظار است.

تحقق هم‌زمان و هماهنگ این سازوکارها در دو نهاد خانواده و جامعه، می‌تواند مسیر دستیابی به تربیت تحولی نسل منتظر و حرکت از مهدی‌باوری به مهدی‌باوری را هموار سازد.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف پاسخ به چالش کلیدی چگونگی ارتقای منتظران از سطح «مهدی‌باوری» به مرتبه «مهدی‌یاوری» انجام شد. یافته اصلی تحقیق، فراتر از گردآوری آموزه‌های رضوی، صورت‌بندی و ارائه یک «الگوی تربیتی منسجم» است که این فرایند ارتقا را تبیین و ممکن می‌سازد. این الگو نشان می‌دهد که این حرکت، یک فرایند خودبه‌خودی نیست، بلکه نیازمند یک چارچوب تربیتی دقیق و همه‌جانبه است.

نوآوری اصلی این پژوهش، گذار از نگاهی پراکنده به روایات، به یک مدل مفهومی نظام‌مند است. این مدل نشان می‌دهد که «مهدی‌باوری» به‌عنوان شالوده، خود از دو مؤلفه «بینش شناختی» (معرفت به امام) و «گرایش عاطفی» (محبت و ارادت قلبی به ایشان) تشکیل شده است. در این الگو، بُعد «گرایش» به مثابه کاتالیزور و نیروی محرکه‌ای عمل می‌کند که شناخت و باور را به «مهدی‌باوری»، یعنی کنش‌گری فعال، خودسازی مستمر و مشارکت اجتماعی، تبدیل می‌نماید. این چارچوب نشان می‌دهد که بدون تقویت همزمان هر سه بُعد بینش، گرایش و کنش، تربیت نسل منتظر ابتر و ناکارآمد خواهد بود.

دلالت‌های نظری و عملی این یافته‌ها قابل توجه است. از منظر نظری، این الگو یک چارچوب تحلیلی برای فهم عمیق‌تر روایات تربیتی اهل بیت (علیهم‌السلام) در حوزه مهدویت ارائه می‌دهد. از منظر عملی، این چارچوب می‌تواند به‌عنوان یک ابزار تشخیصی و راهنمای عمل برای نهادهای تربیتی (اعم از خانواده و نظام آموزشی) به کار رود. متولیان فرهنگی می‌توانند برنامه‌های خود را براساس این مدل ارزیابی کنند تا مشخص شود آیا صرفاً در سطح «باور» باقی مانده‌اند یا توانسته‌اند زمینه «یاوری» را نیز فراهم آورند. در پایان، این پژوهش ضمن ارائه الگوی مذکور، افق‌های جدیدی را برای پژوهش‌های آتی می‌گشاید. این تحقیق به صورت کیفی و مبتنی بر تحلیل متن بوده است؛ لذا پژوهش‌های میدانی و پیمایشی می‌تواند میزان تحقق ابعاد این الگو را در جامعه کنونی ایران ارزیابی کند. همچنین، طراحی بسته‌های آموزشی مبتنی بر این چارچوب و سنجش اثربخشی آنها، می‌تواند گام بعدی در این مسیر باشد. در نهایت، انجام پژوهش‌های تطبیقی میان سیره امام رضا (علیه‌السلام) و سایر ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در این زمینه، به غنای بیشتر این حوزه کمک شایانی خواهد نمود.

منابع

✽ قرآن کریم، ترجمه فولادوند.

- ابن بابویه قمی، محمد بن علی (۱۳۷۸ش). معانی الاخبار. ج ۲. قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی (۱۳۹۵ش). کمال الدین و تمام النعمه. ج ۲. تهران: اسلامیه.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی (۱۴۲۶ق). عیون اخبار الرضا. ج ۱. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابن فارس، أبو الحسن أحمد بن فارس (۲۰۰۱م). معجم مقاییس اللغة. ج ۴. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۴۲۱ق). کشف الغمة. ج ۲. قم: الشریف الرضی.
- امام رضا، علی بن موسی (۱۴۰۶ق). فقه الرضا. مشهد: المؤتمر العالمی للامام الرضا.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). تاج اللغة. بیروت: دار العلم للملایین.
- خواجه طوسی، نصیر الدین (بی تا). اخلاق ناصری. تهران: خوارزمی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۳۲ش). المفردات. تهران: مرتضوی.
- زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس. بیروت: دارالفکر.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۶ش). الغیبة. قم: مسجد جمکران.
- عطاردی، عزیز الله (۱۴۰۶ق). مسند الامام رضا علیه السلام. ج ۱ و ج ۲. مشهد: آستان قدس.
- غزالی، ابوحامد (۱۳۷۲ش). احياء العلوم. ج ۳. تهران: علمی و فرهنگی.
- فضل الله، محمد جواد (۱۳۸۰ش). تحلیلی از زندگی امام رضا علیه السلام. ترجمه سید محمد صادق عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- قطب راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح. ج ۱. قم: مدرسه امام مهدی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲ش). اصول کافی. ج ۴. تهران: نور.
- کمره‌ای، محمد باقر (۱۳۵۱ش). آسمان و جهان. ج ۱۰. تهران: اسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۲۱ق). بحار الأنوار. ج ۵۲. بیروت: دارالمعارف للمطبوعات.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳ش). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الإرشاد. ج ۲. قم: کنگره شیخ مفید.

References

- The Holy Qur'an.
- Al-Ghazali, A. H. (1993). *Ihya' 'Ulum al-Din [The Revival of the Religious Sciences]* (Vol. 3). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Al-Irbili, A. I. (2000). *Kashf al-Ghummah [The Unveiling of Grief]* (Vol. 2). Qom: Al-Sharif al-Radi. [In Arabic]
- Al-Jawhari, I. H. (1987). *Taj al-Lughah [The Crown of Language]*. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Al-Kulayni, M. Y. (1983). *Usul al-Kafi [The Sufficient Principles]* (Vol. 4). Tehran: Nur. [In Persian]
- Al-Majlisi, M. B. (2000). *Bihar al-Anwar [Seas of Lights]* (Vol. 52). Beirut: Dar al-Ma'arif lil-Matbu'at. [In Arabic]
- Al-Mufid, M. M. (1993). *Al-Irshad [The Guidance]* (Vol. 2). Qom: Shaykh al-Mufid Congress. [In Arabic]
- Al-Tusi, M. H. (2007). *Al-Ghaybah [The Occultation]*. Qom: Jamkaran Mosque. [In Persian]
- Al-Zabidi, M. (1994). *Taj al-Arus [The Crown of the Bride]*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- 'Utaridi, A. (1986). *Musnad al-Imam al-Reza (AS) [The Collection of Narrations of Imam al-Ridha (AS)]* (Vols. 1-2). Mashhad: Astan Quds. [In Arabic]
- Fadlallah, M. J. (2001). *Tahlili az Zendegi-e Imam Reza (AS) [An Analysis of the Life of Imam Reza (AS)]* (S. M. S. Aref, Trans.). Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Ibn Babawayh al-Qummi, M. A. (1999). *Ma'ani al-Akhbar [The Meanings of the Narrations]* (Vol. 2). Qom: Jame'e Modarresin. [In Persian]
- Ibn Babawayh al-Qummi, M. A. (2005). *Uyun Akhbar al-Reza [Sources of the Traditions of al-Ridha]* (Vol. 1). Beirut: Al-A'lami Institute for Publications. [In Arabic]
- Ibn Babawayh al-Qummi, M. A. (2016). *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah [The Perfection of Religion and the Completion of the Blessing]* (Vol. 2). Tehran: Islamiyah. [In Persian]
- Ibn Faris, A. A. (2001). *Mu'jam Maqayis al-Lughah [Dictionary of the Standards of Language]* (Vol. 4). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]

- Imam Reza, A. M. (1986). *Fiqh al-Reza* [The Jurisprudence of al-Ridha], Mashhad: The World Congress of Imam Reza. [In Arabic]
- Kamare'i, M. B. (1972). *Aseman va Jahan* [Heaven and the World] (Vol. 10). Tehran: Islamiyah. [In Persian]
- Khawaja Nasir al-Din al-Tusi. (n.d.). *Akhlaq-i Nasiri* [The Nasirean Ethics]. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Motahhari, M. (1994). *Ta'lim va Tarbiyat dar Islam* [Education in Islam]. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Qutb al-Rawandi, S. H. (1989). *Al-Khara'ij wa al-Jara'ih* [The Miracles and the Wounds] (Vol. 1). Qom: Madrasah Imam Mahdi. [In Arabic]
- Raghib al-Isfahani, H. M. (1953). *Al-Mufradat* [The Vocabulary]. Tehran: Mortazavi. [In Persian]

